

Тема: Теоретико-методологічні засади економіки природокористування

Лекція №1. Теоретико-методологічні засади економіки природокористування

Мета і задачі:

1. Суть природокористування та основні передумови виникнення науки.
2. Предмет, мета, завдання та методи дисципліни.
3. Еколого-економічна сутність природокористування.

### 1.1 Суть природокористування та основні передумови виникнення науки

Природокористування – це залучення людства до процесу суспільного використання ресурсів первинної природи (землі, лісів, води, корисних копалин і т. д.).

Природокористування можна визначити як сукупність усіх форм експлуатації природно-ресурсного потенціалу та заходів для його збереження. Природокористування включає:

видобування та переробку природних ресурсів, їх відновлення або відтворення; використання і охорону природних умов життєвого середовища, відновлення та раціональні зміни екологічного балансу природних систем, що виконують функції збереження природо-ресурсного потенціалу розвитку суспільства.

Як правило, будь-яке свідоме перетворення людиною природи має своєю метою, в першу чергу, поліпшення умов життя людини. Однак кожна з «перемог» людини над природою має, за словами Ф. Енгельса, «у другу і третю чергу зовсім інші, непередбачені наслідки, що дуже часто знищують значення перших». За оцінками вчених людська цивілізація існує 2-3 млн. років, проте, до останнього часу природі вдавалося справлятися з не завжди продуманими діями людини. Ситуація різко загострилася у ХХ століття з таких причин:

- неконтрольованого збільшення населення земної кулі і відповідно зростанням потреб людства в природних ресурсах, які забезпечують його існування (їжа, одяг, будівлі, енергетика, тепло та ін.);
- зрослими потребами промисловості в продуктах переробки корисних копалин (метали, пластмаси і т. д.) та енергоносіях;
- неконтрольованим забрудненням довкілля шкідливими викидами в атмосферу, скидами у водойми, розміщенням відходів промислового виробництва. Як наслідок глобальне потепління, озонові дири, підвищена радіація, кислотні дощі, забруднення водойм, ґрунтів, повітря та ін.

Існування негативних наслідків господарської діяльності людини змусило вчених приділити значну увагу їх вивченню, прогнозуванню наслідків антропогенного впливу на природу та врахування висновків в управлінських рішеннях. Антропогенний вплив на

природу це будь-які процеси зміни природи, обумовлені діяльністю людини. Потрібно відмітити, що будь-яке втручання сучасної людини в природу несе більшою чи меншою мірою як творення, так і руйнування.

До ХХ століття вивченням природного середовища і його впливу на живі організми займалася екологія. Екологія вивчає взаємовідносини живих організмів і середовища проживання, стан природного середовища: води, повітря, ґрунту та місце людини і людського суспільства в природі.

Початок нинішнього етапу дослідження впливу людини на довкілля пов'язують з проведенням у 1992 році у Ріо-де-Жанейро конференції з охорони природного середовища, на якій було представлено 178 держав і 1600 неурядових організацій.

Десятиліттям раніше у вісімдесяті роки ХХ століття на стику двох наук екології і економіки виникла нова наука – економіка природокористування.

Виникнення економіки природокористування (ЕП) як науки зумовлене погіршенням природних умов, зростанням масштабів забруднення навколишнього природного середовища (НПС), нераціональним використанням природних ресурсів (ПР), іншими словами неконтрольованим впливом людського суспільства на довкілля.

У ті роки Україна, яка входила до складу Радянського Союзу за масштабами екологічної кризи займала одне з перших місць у світі. У 1986 році в Україні відбулася одна з найбільших світових катастроф – аварія на Чорнобильській АЕС. В дев'яності роки пригірські райони Закарпатської та Івано-Франківської областей зазнавали значних збитків від повеней, які були викликані неконтрольованою вирубкою лісів.

В наступні роки в Україні екологічна ситуація дещо покращилася, але відбулося це не через впровадження природоохоронних заходів (ПОЗ), а в зв'язку із спадом у 2,5 рази обсягів промислового виробництва. Запровадження в Україні ринкових умов господарювання, коли до природних ресурсів мають доступ приватні структури вимагає посилення з боку держави контролю за їх раціональним використанням та дотриманням всіма суб'єктами господарювання допустимих норм забруднення довкілля.

Сьогодні економіка природокористування – це наука про раціональне та ефективне використання природних ресурсів, наука про організацію дієвої системи охорони навколишнього середовища, вона вивчає роль людини у біосфері, використанням людством природного середовища у виробничих процесах і поєднує економіку з іншими науками.

## 1.2 Предмет, мета, завдання та методи дисципліни

До заходів, необхідних для зменшення екологічного тиску на навколишнє середовище з боку людства можна віднести:

- екологічне виховання кожного, що пронизане взаєморозумінням, терпимістю, повагою прав іншого, ввічливістю і самоконтролем;
- систему законів, що регламентують дії власників з точки зору техногенного навантаження на навколишнє середовище;

- державну систему контролю за впливом на навколишнє середовище;
- економічну підтримку екологічно чистих конструкторських і технологічних рішень і вчинення економічного тиску на підприємства, які погіршують якість навколишнього середовища.

Весь цей комплекс заходів розглядається при вивченні дисципліни "Економіка природокористування", яка являє собою міждисциплінарну науку. Сфера діяльності дисципліни спрямована на вивчення і використання нових знань в області економічного регулювання взаємовідносин між економічним розвитком суспільства і навколишнім середовищем.

Економіка природокористування входить до групи організаційно-економічних наук, основне завдання яких – дослідження дії економічних механізмів в конкретній галузі людської діяльності.

Економіка природокористування – це наука, яка вивчає питання економічної оцінки ПР, шкоди від забруднення НПС, процеси, явища суспільного життя, що викликані нестачею ПР, величезним зростання виробництва й забрудненням всіх сфер Землі.

Предметом ЕП як науки є дослідження еколого-економічних відносин, що виникають в процесі антропогенно зумовленого впливу виробників продукції, робіт та послуг на довкілля, а також відтворення природних ресурсів.

Об'єктом ЕП виступають еколого-економічні системи різного масштабу і рівня. Комплексний характер екологічних проблем обумовлює взаємозв'язок ЕП з економічними (планування, статистика, економіка праці, регіональна економіка, кібернетика) і природничими (географія, екологія, ґрунтознавство) науками.

Економіка природокористування безпосередньо зв'язана з технічними науками, тому що екологізація виробництва потребує впровадження новітніх досягнень науки і техніки. Метою ЕП, як науки є формування теоретичних узагальнень та методичних концепцій забезпечення раціонального природокористування. Головним завданням ЕП є дослідження природоохоронного механізму функціонування господарського комплексу країни в умовах корінної перебудови економіки та її інтенсифікації.

Розробка такого механізму повинна враховувати три стадії відтворення ПР: відновлення, експлуатація, переробка.

В першу чергу потрібно досліджувати екологічний вплив НТП як основного важеля інтенсифікації суспільного виробництва, вплив інвестицій і структурної політики на стан НПС, систему управління і методи природоохоронного господарювання, міжнародне співробітництво в галузі відтворення ПР.

Виділяють такі завдання економіки природокористування:

- 1) дослідження екологічних наслідків науково-технічного прогресу, впровадження нових технологій виробництва;
- 2) впровадження моніторингу;

- 3) розробка системи екологічного управління і економічних методів природоохоронного комплексу в суспільному виробництві;
- 4) дослідження економічних закономірностей використання суспільством (обмежених) природних ресурсів з метою задоволення своїх (необмежених) потреб;
- 5) створення економічних механізмів управління раціональним використанням природних ресурсів і охороною навколишнього середовища;
- 6) розробка методів оцінки природних ресурсів з метою включення в економічні розрахунки їх вартості;
- 7) розробка методів розрахунку економічної ефективності капітальних вкладень у раціональне використання природних ресурсів та охорону навколишнього середовища;
- 8) дослідження розміщення виробництв, нової техніки та технологій з урахуванням екологічних вимог;
- 9) вивчення проблем народонаселення, урбанізації, ресурсозбереження, забруднення природи;
- 10) визначення перспектив розміщення виробництв, територіальних промислових комплексів з урахуванням екологічних факторів;
- 11) розробка глобальних екологічних прогнозів;
- 12) дослідження комплексного використання відходів виробництва, сировини, вторинних матеріальних ресурсів.

## ЛЕКЦІЯ 2

Всі завдання, які стоять перед економікою природокористування, можна поділити на три, групи:

- розробка методів оцінки природних ресурсів з метою включення в економічні розрахунки їх вартості;
- створення економічного механізму управління раціональним використанням природних і ресурсів і охороною навколишнього середовища;
- розробка методів розрахунку економічної ефективності капітальних вкладень у раціональне використання природних ресурсів та охорону навколишнього середовища.

При дослідженні економічних явищ у природокористуванні необхідно використовувати діалектичні принципи, категорії і закони, згідно з якими всі сторони життя суспільства як єдиного організму повинні розглядатись у взаємодії, взаємозв'язку, в процесі розвитку, відмирання старих і виникнення нових форм зв'язку.

ЕП використовує такі методи дослідження:

- загальний метод (матеріалістичної діалектики);
- історичний метод пізнання;
- системний метод – досліджуються складові системи, а потім систему в цілому;
- нормативний метод;
- економіко-математичний метод;
- статистичний метод;
- аналітичний метод;
- метод експертних оцінок.

Отже, методом економіки природокористування є комплексне і взаємопов'язане дослідження еколого-економічної ситуації з метою виявлення взаємовідносин людини і природи, впливу виробничої діяльності на стан навколишнього середовища за допомогою опрацювання інформації різними науковими способами.

### 1.3 Еколого-економічна сутність природокористування

Еколого-економічна сутність природокористування полягає в направленні зусиль суспільства на охорону, відновлення, примноження і раціональне використання ресурсів природи для задоволення потреб людини.

Сучасна система природокористування включає дві взаємопов'язані підсистеми, які взаємопов'язані і впливають одна на одну:

- матеріальне виробництво;
- екологічну сферу.

Екологічна сфера – це не природне середовище, яке нас оточує, а природоохоронна праця, пов'язана з відтворенням НПС.

Тому, на сучасному етапі взаємодії суспільства та природи, природокористування повинно базуватися на новому принципі (соціоекологічному), коли критерієм ефективності господарської діяльності повинно бути одержання максимально можливої економічної вигоди (так було і до 1980 року) при обов'язковому збереженні динамічної рівноваги екосистеми, що досягається не перевищенням антропогенними навантаженнями гранично допустимих меж (вимоги дотримання екологічної безпеки).

Реалізація цього принципу на практиці означає перехід від пасивних галузевих природозахисних дій, спрямованих на боротьбу з негативними наслідками непродуманої діяльності, до наступальних випереджувальних дій – створення такої системи раціонального природокористування, яка б охоплювала і раціональне використання ПР, і охорону природи, і оптимізацію життєвого середовища людей, а значить виключала б саму можливість виникнення конфліктних ситуацій між природою і суспільством.

Іншими словами – раціональне природокористування це збалансована взаємодія суспільства та природи, яка забезпечує досягнення компромісу між соціально-економічними потребами суспільства і здатністю природи задовольняти їх без суттєвої шкоди для свого нормального функціонування.

Охорона навколишнього середовища є невід'ємною складовою частиною раціонального природокористування, без якої природокористування не може вважатися раціональним.

На сучасному етапі природа не завжди здатна до самовідтворення тому людина повинна забезпечувати раціональне використання та відтворення ПР. Відтворення ПР людиною включає відновлення, або охорону екологічних систем, експлуатацію ПР і переробку сировини. Дві останні стадії об'єднуються поняттям використання ПР. В процесі відтворення ПР між людьми складаються еколого-економічні відносини.

Еколого-економічна система – це інтеграція економіки і природи, які представляють собою взаємопов'язане і взаємообумовлене функціонування суспільного виробництва і природничих процесів.

Еколого-економічні відносини – це відносини, які виникають між людьми в процесі природокористування для відновлення і охорони екологічних систем, добування природної сировини, її переробки та екологізації виробництва. Іншими словами еколого-економічні відносини це такі відносини між людьми в процесі природокористування, які, з одного боку, не порушують екологічну рівновагу, з іншого, враховують економічний підхід (економічний ефект) до використання ПР.

Під екологічною рівновагою розуміють баланс природних чи змінених людиною компонентів і природних процесів, що створюють середовище та забезпечують тривале (умовно нескінчене) існування даної екологічної системи.

Економічний підхід до оцінки антропогенних процесів (впливу людини на природне середовище) ґрунтується на зміні корисності (суспільної вартості) факторів природного середовища під дією суспільного виробництва (використання ПР людиною).

Тому, позитивними (суспільно ефективними) змінами НПС можуть вважатися такі, що збільшують інтегральну економічну оцінку компонентів даної екосистеми. Відповідно до негативних – відносяться ті зміни, що знижують економічну корисність факторів природного середовища, а отже і їх інтегральну економічну оцінку.

Отже, якщо в процесі природокористування відбуваються позитивні зміни в НПС – таке природокористування називають раціональним (Рисунок 1), якщо негативні – нераціональним.

Поняття «раціональне природокористування» складається з трьох основних елементів:

- економічна ефективність використання,
- охорона;
- відтворення.

При цьому, економічна ефективність використання означає отримання максимальної кількості високоякісного продукту за умови мінімальних витрат на виробництво і економне витрачання самого ресурсу. Охорона природних ресурсів і навколишнього середовища передбачає проведення попереджувальних і профілактичних заходів у процесі виробництва, здійснення дій з охорони технологічних процесів та заходів з відновлення властивостей і якості ресурсів природи, що були порушені внаслідок господарчої діяльності. Відтворення природних ресурсів означає відновлення обсягів експлуатованих ресурсів та їх запасів, відновлення втрачених властивостей і якості.

Раціональне природокористування характеризується загальними принципами, а саме:

- принципом оптимальності;
- принципом взаємозалежності суспільства і природи;
- принципом екологізації виробничої діяльності;
- принципом збереження просторової цілісності природничих систем;
- принципом народногосподарського підходу до організації природокористування.

Стратегічним напрямом природоохоронної діяльності повинні стати більш повне і комплексне використання природних ресурсів, розробка і запровадження у виробництво маловідходних і безвідходних технологічних процесів, які дають змогу помітно скоротити чи повністю виключити забруднення природного середовища і забезпечити глибшу переробку первинної сировини.

Підсумок

Після проходження даної лекції студент повинен розуміти, в чому полягає еколого-економічна сутність природокористування, знати історію виникнення науки «Економіка природокористування», розрізняти предмет і об'єкт науки, знати мету, завдання і основні методи дослідження економіки природокористування, вміти обґрунтувати поняття «раціональне природокористування» та «екологічна рівновага».

### **Контрольні питання**

1. В чому полягає суть природокористування?
2. Що зумовило виникнення ЕП, як науки?
3. Що таке предмет і об'єкт науки "Економіка природокористування"?
4. В чому полягає мета та завдання ЕП?
5. Назвіть основні методи дослідження ЕП.
6. В чому полягає еколого-економічна сутність природокористування?
7. Охарактеризуйте основні принципи природокористування на сучасному етапі.
8. Обґрунтуйте поняття "Раціональне природокористування".
9. Чим зумовлюється актуальність проблем раціонального використання природних ресурсів у виробничому процесі?
10. Що таке еколого-економічна система та еколого-економічні відносини?
11. Що таке екологічна рівновага?
12. В чому полягає економічний підхід до оцінки антропогенного впливу на НПС?
13. Яким, на Вашу думку, має бути стратегічний напрям природоохоронної діяльності?